

П.ШЕЛЕСТ ТА ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНА БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНІ (1963–1972 РОКИ)

Сергій ПАДАЛКА

доктор історичних наук,
професор кафедри історії та археології слов'ян
Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Марина КОЛОМІЄЦЬ

аспірантка кафедри історії та археології слов'ян
Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Анотація. У статті розглядається політичне життя в Україні у 1963–1972 роках, боротьба за владу і обставини усунення від влади П.Шелеста.

Ключові слова: П.Шелест, В.Щербицький, партійне керівництво, територіально-виробничий принцип, адміністративно-територіальний поділ, внутрішньопартійна боротьба, ідеологічний вплив, інакомислення.

П.Шелест належить до неординарних радянських партійних керівників, його діяльність пов'язана з особливим періодом в історії України, який вітчизняні історики називали періодом «нереформованої стабільності». Будучи прибічником «контрольованого українського автономізму», підтримуючи національні культурні інтереси, плакаючи надію на економічну самостійність України, при цьому постійно маневруючи між двома політичними дискурсами – централізаторським та антицентралізаторським, – він не міг влаштувати керівництво в Москві. Зусиллями політичних опонентів, конкурентів та спецслужб йому було створено імідж «надмірного» українського патріота, який нібито плакає плани більшої автономізації України та ще й гуртує навколо себе групу молодих політиків, які невдоволені лінією Москви.

Окремі аспекти політичної діяльності П.Шелеста висвітлені у працях В.Андрущенко, М.Поповича, Д.Табачника та Ю.Шапавала [1].

Головними дослідницькими завданнями статті автори вважають відображення ролі П.Шелеста у суспільно-політичному житті України, аналіз внутрішньополітичної боротьби у вищих ешелонах влади.

В СРСР через відсутність належного механізму передачі влади зміна партійного керівництва,

особливо найвищого рангу, завжди здійснювалася у нецивілізований спосіб і супроводжувалася запеклою боротьбою. До неї був втягнутий і П.Шелест.

13–14 жовтня 1964 р. у Москві в результаті політичних інтриг і змови був усунутий від влади М.Хрущов, а на його місце обраний Л.Брежнєв. Як керівник України П.Шелест підтримав усунення від влади М.Хрущова. Перший секретар ЦК КПУ не поділяв експериментаторства М.Хрущова, неодноразово висловлював своє незадоволення його політичними «інноваціями». 15 жовтня 1964 р., виступаючи на зборах партійно-господарського активу Києва та області, він зазначав, що «в останні роки у Президії ЦК склалась нестерпна, неможлива обстановка для нормальної партійної критики недоліків та міркувань»; М.Хрущов «став зовсім невпізною людиною», виявився невідповідним у багатьох питаннях, приймав необґрунтовані рішення, не радився з членами Президії [2, 63–64]. Як член Політбюро ЦК КПРС П.Шелест без вагань підтримав висунення Л.Брежнєва. Він також ініціював звільнення з посади секретаря ЦК КПУ прибічниця М.Хрущова О.Іващенко, яка особисто намагалася попередити московського реформатора про змову.

У листопаді 1964 р. в областях розпочалося об'єднання промислових і сільських партійних та

радянських органів. Вони знову стали будуватися за територіально-виробничим принципом, оскільки розмежування цих органів, здійснене наприкінці 1962 р., створило чимало проблем. У грудні 1964 р. в 19 областях республіки пройшли партконференції, на яких були обрані єдині обласні комітети партії та ревізійні комісії. Відбулись об'єднані сесії обласних промислових і сільських рад депутатів трудящих. Були створені єдині облвиконкоми.

У січні 1965 р. Президія Верховної Ради внесла зміни до адміністративно-територіального поділу республіки, згідно з якими було здійснено розукрупнення великих районів. За новим поділом в Україні налічувалося 394 сільські райони (замість колишніх 250); на кожний з них у середньому припадало 75 тис. чоловік населення (раніше 175 тис.), 27 колгоспів і радгоспів. Віддаленість населених пунктів від райцентрів скоротилася до 30–40 км.

Відповідно до січневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПУ в усіх районах республіки відбулись партійні конференції, на яких було обрано 379 райкомів партії. У 15 районах керівництво здійснювали міськкоми (Могилів-Подільський район Вінницької області, Ковельський Волинської, Самборський Львівської, Косовський Одеської, Новоград-Волинський Житомирської, Коломийський Івано-Франківської, Фастівський Київської, Знам'янський і Кремгеський Кіровоградської, Джанкойський Кримської, Роменський Сумської, Ізюмський, Куп'янський та Лозівський Харківської, Шепетівський Хмельницької областей).

У містах Добропілля та Садово Донецької області, Брянка та Кіровськ Луганської, Червоноград Львівської, Ірпінь Київської, Рені Одеської та Орджонікідзе Дніпропетровської областей створювалися міськкоми партії, а у Сімферополі, Херсоні, Чернівцях – по три посади секретарів, формувалися організаційні та пропагандистсько-агітаційні відділи.

У 90 районах, що вирізнялися великим обсягом промислового виробництва, в райкомх партії утворювалися промислово-транспортні відділи, а у міськкомах, на які покладалось й керівництво сільським господарством, – сільськогосподарські відділи. У сільських райкомх середня кількість відповідальних працівників зросла до 17,7, тоді як 1962 р. їх було 14,5. Це зміцнювало його вплив на господарське життя [3].

Л.Брежнев, намагаючись укріпити свої владні позиції, активно розподіляв на ключові посади «своїх» людей. Настороженість викликав у нього П.Шелест, який був сильною вольовою особою і до того ж вважався ставлеником М.Хрущова. Керівником в Україні Брежнев хотів бачити свого земляка В.Щербицького, який займав на той час посаду Голови Ради Міністрів УРСР. З Москви і було дано старт боротьбі за владу в Україні.

Як зазначає Д.Табачник, ця боротьба розпочалась у 1966 р. Відчуваючи підтримку Москви, В.Щербицький став активно впливати на кадрову політику. На XXIII з'їзді КПУ просуває О.Ляшка другим секретарем ЦК, вводить до складу Політбюро О.Титаренка та О.Ватченка – перших секретарів Запорізького і Дніпропетровського обкомів, а також І.Грушецького – голову парткомісії, що підривало позиції «харківського плану» П.Шелеста. Другий секретар М.Соболь був переведений на роботу до уряду, раптово помер секретар ЦК по сільському господарству В.Комяхов, секретар з ідеології А.Скаба був звільнений з роботи.

У 1969 р., після смерті Голови Президії Верховної Ради Д.Коротченка, стався черговий ривок у сходженні В.Щербицького на вершину влади в республіці. На вакантну посаду був призначений О.Ляшко, другим секретарем ЦК КПУ став І.Лутак, секретарем по сільському господарству – перший секретар Чернігівського обкому М.Борисенко. Одна «команда» замінювалась іншою [4].

П.Шелест, помітивши свої «проколи» у кадровій політиці, частіше став говорити про «погане оточення», зрозумів, і хто такий І.Лутак. У своїх мемуарах він розповідає, що в 1969 р. у нього відбулась «гостра і принципова розмова з Лутакком. Його оточення погане, підігрує його і навіть провокує, а він і сам охочий до цього. Від нього можна всього чекати, треба до нього уважніше придивитися» [5, 73].

У другій половині 60-х років СРСР почав активно нарощувати могутність силових структур – армії, спецслужб, міліції. Вони перетворювалися у надійне знаряддя державної політики. Для потреб п'ятимільйонної армії працював потужний військово-промисловий комплекс, що поглинав величезну частку економічного потенціалу держави. Радянський Союз мав найрозвиненішу в світі спецслужбу – КДБ, яку іноді називали «державою в державі». У своїх спогадах П.Шелест описував, як призначений Москвою голова КДБ УРСР В.Федорчук займався невластивими його посаді справами: виявляв підвищений інтерес до роботи ЦК КПУ і Ради Міністрів, організовував контроль за партійним і радянським активом [6, 157–158]. Навіть сам перший секретар певною мірою опинився «під ковпаком» відомства. З працівниками Комітету В.Федорчук поводився грубо, зневажливо; розпочав перестановки обласних керівників КДБ. Зміцнювався апарат Комітету: створювалися міські і районні відділи, посилювалися оперативні ланки, зокрема агенура. Для перевірки роботи обласних управлінь КДБ була сформована спеціальна інспекція.

Слухняно і завзято втілювало українське керівництво ініційовану союзним центром програму посилення ідеологічного впливу на суспільство. Погляди людини, що не вписувалися у догми суспільської ідеології, відносилися до інакомислення, а той, хто дозволяв собі такі розходження, суворо карався. Програма була започаткована у 1968 р. на пленумі Московського міськкому партії. Особисто П.Шелест розцінював її як необхідну і своєчасну, вважаючи можливим поступальний розвиток суспільства у межах певного ідеологічного коридору.

У 1968 р. Шелест підтримав позицію Політбюро ЦК КПРС щодо військового втручання у справі Чехословаччини і проявив себе як прибічник рішучого викорінення демократизму в цій країні. 22 листопада 1968 р., виступаючи на Пленумі ЦК КПУ, він сповістив присутніх: «Всебічний аналіз обстановки в ЧССР показав, що можливості ідейно-політичного впливу на її керівництво вичерпані. Нічого не залишалось, як ввести війська. 18 серпня на Нараді керівників братніх партій і урядів СРСР, Болгарії, Угорщини, НДР і Польщі одностайно прийняли рішення про введення військ. Операція по їх введенню була здійснена успішно. Це справило на Захід вражаючий вплив. Президія ЦК КПЧ, Національні збори і уряд Чехословаччини виступили із заявою проти введення військ. Однак ми не хотіли кровопролиття і зробили все, щоб його не допустити» [7].

З часом протистояння П.Шелеста і В.Щербицького дедалі загострювалось. 31 березня 1970 р. проходив Пленум ЦК КПУ, присвячений розвитку тваринництва. Доповідь Голови Ради Міністрів, за словами одного з учасників, «була ґрунтовною, аполітичною. Шелест кинув кілька реплік. На одну з них Щербицький відповів, інші пропустив повз вуха. Тим би все і скінчилося. Але ось слово взяв голова Дніпропетровського облвиконкому Пашов – представник дніпропетровського клану. Він почав вигороджувати чи то Щербицького, чи самого себе і потрапив у пастку, використовавши таке словосполучення: «вжили заходів». П.Шелест запитав: «Ви що, їсте ці заходи?». Але Пашов не здавався. Почав заперечувати Шелесту. Той налився кров'ю, рвучко підвівся і вийшов з-за столу Президії» [8, 119].

Певну негативну роль у політичній біографії Шелеста відіграла публікація його книги «Україно наша Радянська». Вона була підготовлена групою фахівців-суспільствознавців і надрукована у 1970 р. У книзі з гордістю оповідалося про славні сторінки історії України, зокрема про козаччину. Стверджувалося, що «запорізькі козаки були героїчними захисниками українського народу. Козацькі звичаї вражали весь тодішній світ. У запеклих боях з польськими і татаро-турецькими загарбниками запорізькі козаки вкрили себе невмирущою славою» [8, 20]. На жаль, констатував автор, у сучасній історичній і художній літературі, в образотворчому мистецтві та кіно ще недостатньо відображена прогресивна роль і значення Запорізької Січі. Він закликав митців продовжити славні традиції і відобразити в художніх творах яскраві сторінки української минушини.

П.Шелест, напевне, не очікував такого політичного резонансу, який викликала книга, як і не передбачав того, що опоненти з брежнєвського оточення успішно скористаються нею в своїх інтересах. У грудні 1971 р. до Києва прибув Голова Президії Верховної Ради СРСР М.Підгорний, який ладив з Шелестом. Знаходячись в епіцентрі кремлівської «політичної кухні», він не міг реально оцінити ситуації. М.Підгорний відверто застеріг Шелеста, що не слід було йому «висуватися» зі своєю книгою, оскільки її можуть використати проти нього. Вже після відставки П.Шелеста, через три роки після виходу книги, у журналі «Комуніст України» з'явилася інспірована з Москви, рецензія, де автору інкримінували цілий ряд «ідеологічних збочень». Невдовзі за вказівкою «згори» книга була вилучена з бібліотек.

Обрання на XXIV з'їзді В.Щербицького членом Політбюро ЦК КПРС не залишало сумнівів щодо того, хто стане новим керівником Компартії України. Наприкінці 1971 р. серед апаратників ЦК КПУ, у колах інтелігенції почастішали небезпідставні розмови про неминучу відставку П.Шелеста та різні варіанти переміщення до Москви В.Щербицького. У своїх мемуарах П.Шелест пригадує: «26 грудня 1971 року у Щербицького відбувалося весілля (одружувався син). Мені стало відомо, що нападитку тут обговорювалися проблеми розстановки керівних кадрів у республіці». Це неабияк обурило Шелеста. У своєму новорічному привітанні апарату ЦК він різко заявив: «Дехто розпочав займатися розстановкою кадрів у Москві. Ми знаємо, хто цією справою займається. Ми розберемося. Ось проведемо нараду апарату» [5, 282].

Книга П.Шелеста не лише посприяла його відставці, а й послужила імпульсом до розправи

московської верхівки з так званими «проявами націоналізму». 30 березня 1972 р. у Москві Політбюро ЦК КПРС слухало інформацію голови КДБ СРСР Ю.Андропова про ворожу пропаганду та її вплив на загострення класової та ідеологічної боротьби. Доповідач гостро критикував Україну за прорахунки, згадав як шкідливі твори книги І.Дзюби «Інтернаціоналізм та русифікація» та П.Шелеста «Україна наша Радянська». Керівництву республіки було вказано на притуплення політичної відповідальності. З того, як Брежнєв на засіданні умисно загострював питання, як він створюєв попередню «канву» для виступів, П.Шелест зрозумів, що ця «вистава» спрямована проти нього. Московське керівництво відкрито демонструвало свою позицію, давало зрозуміти: «Ти маєш піти».

Наступного дня на Пленумі ЦК КПУ, де розглядалися звіти Ворошиловградського і Черкаського обкомів партії щодо виконання рішень XXIV з'їзду КПРС і КПУ, П.Шелест відрпортував членам ЦК про «досягнення» України на ниві боротьби з дисидентством. Серед них: вилучення протягом 1969–1971 років 200 тис. примірників антирадянської літератури; виставлення за межі республіки у 1971 р. 436 іноземних туристів; арешт Я.Добоша – керівника української націоналістичної організації в Бельгії; ув'язнення в січні 1972 р. правозахисників І.Світличного, Є.Сверстюка, В.Чорновола; виключення з членів Спілки письменників І.Дзюби, який у своїй праці «Інтернаціоналізм та русифікація» «звів пасквіль на нашу дійсність, займався наклепництвом на національну політику партії, пробував довести пригнічене становище України у складі СРСР і дискредитує СРСР як вищу форму об'єднання суверенних республік» [9].

Усвідомлюючи, що його доля як керівника республіки вже вирішена в Москві, П.Шелест все ж таки намагався триматися незалежно і впевнено. Один з працівників ЦК згадує, як він вітав апарат з Першотравнем: «П.Ю. увійшов, як завжди, зі своїм почотом. Зачитав телеграму від Брежнєва: «... Привітствую Вас і Ваших товарищів по роботі...». Чуєте, і Ваших товаришів по роботі...А ви працюєте зі мною...Обернувся і пішов. За ним – почет. Всі в залі розгубилися. Що за дивне привітання? П.Шелест зупинився на півдорозі: – Що, не хочете, щоб я йшов? Натяк був досить прозорий, але його не всі зрозуміли» [5, 314].

П.Шелест був звільнений з посади 19 травня 1972 р. Боячись його крутої вдачі, московське керівництво зробило усе можливе, аби не допустити його на Пленум ЦК КПУ, який, виконуючи формальну процедуру, мав звільнити одного і обрати іншого секретаря. 23 травня П.Шелесту дозволили попрощатися з апаратом ЦК. Але невдовзі з Москви подзвонив А.Сулов із погрозами – «бо погано буде», – наказав негайно прибути до столиці. Пленум готувався і проходив без П.Шелеста.

25 травня члени ЦК ухвалили запропоновану їм постанову: «У зв'язку з призначенням тов. Шелеста П.Ю. заступником Голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ» [10]. Потім І.Лутак вніс пропозицію на посаду першого секретаря кандидатури Щербицького. На підтримку його кандидатури виступили: перший секретар Київського обкому партії В.Цибулько, Одеського – П.Козир, голова Донецького облвиконкому Д.Гридасов.

Після свого обрання В.Щербицький запропонував, за дорученням Політбюро ЦК КПРС і ЦК

КПУ, кандидатуру О.Ляшка на посаду Голови Ради Міністрів, охарактеризувавши його як активного, політично зрілого і досвідченого працівника.

Новопризначений керівник республіки не був політичним лідером. З самого початку він справляв враження господарника-технократа.

ЛІТЕРАТУРА

1. В.П. Андрущенко. Організоване суспільство. – Київ, 2006; М.Попович. Червоне століття. – Київ, 2005; Д.Табачник. Последний из могижан... застоя // Комсомольское знамя. – 1990. – 19 сентября; Ю.Шаповал. Петро Шелест: справжній суд історії ще попереду... // Спогади, щоденники, документи, матеріали. – Київ, 2003;

Його ж. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – Київ, 2001.

2. Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії. 1953–1985рр. – Львів, 1992. – С.63–64.

3. ЦДА ГОУ. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1909, арк. 5–13.

4. Табачник Д. Последний из могижан... застоя // Комсомольское знамя. – 1990. – 19 сентября.

5. Гаман В. В коридорах ЦК. Децо з записників 1968–1972 років та пізніших доповнень. – К., 1997.

6. Там само. – С.157–158.

7. ЦДА ГОУ. – Ф. 1, оп. 1, спр. 2076, арк. 53.

8. Шелест П. Україну наша Радянська. – К., 1970. – С.20.

9. ЦДА ГОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 5, арк. 249.

10. ЦДА ГОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 13, арк. 3.

Сергей Падалка

Марина Коломиец

П. Шелест и внутрипартийная борьба за власть в Украине (1963–1972 годы)

Аннотация. В статье рассматривается политическая жизнь в Украине в 1963–1972 годах, борьба за власть и обстоятельства отстранения от власти П. Шелеста.

Ключевые слова: П. Шелест, В. Щербицкий, партийное руководство, территориально-производственный принцип, административно-территориальное деление, внутрипартийная борьба, идеологическое влияние, инакомыслие.

Serhiy Padalka

Maryna Kolomiets

P. Shelest and inner-party struggle for power in Ukraine (1963–1972)

Annotation. Political life in Ukraine (1963–1972), struggle for power and circumstances of elimination of P. Shelest is viewed in the article.

Keywords: P. Shelest, V. Shcherbytsky, party governance, territory-production principle, administrative-territory division, inner-party battle, ideological influence, heterodoxy.